

Проф. Сергей Герджиков

Философски факултет
СУ “Св. Климент Охридски”

ЗА ФОРМАТА НА ЯПОНСКИЯ УМ

Доклад за конференция по Японистика, 28.06. 2003

Увод

Японското ритуално мислене и поведение

Западната рационалност и източният ред

Конфуций, Джу-съ и шогунатът Токугава

Рационалност и ред

Етика на ситуацията вместо етика на принципите

Мъдрост и рационалност

Заключение

Резюме

Начинът на мислене на японците ('формата на японския ум') се различава съществено от западния. При среща с него откриваме, че формулировката на проблеми и синтезът на рационални решения не универсална и единствена форма на човешкото мислене, а локална западна форма. Тя условно може да се отнесе към логоса като културен архетип. Японското мислене и действие може да се отнесе към друг културен архетип. В него не проблемът и решението, а ритуалът, етикетът, церемонията, или процедурата, са формата, в която се подрежда живота, мисленето и действието. Вместо свободен и отговорен избор, тук има строго следване на предписани форми, ката. Има само един правилен начин да се прави нещо. Западният начин на мислене условно отнасям към Декарт, а далекоизточния и специфично японският – към Кун-фудзъ.

Увод

Такао Судзуки, мениджър в групата Тошиба, казва: “Ние, японците, сме израснали според Будизма и Конфуцианството за повече от хиляда години. Но базисът на европейските идеи е Християнството. Тъй като ние нищо не знаем за тази религия и не осъзнаваме как тя се различава от нас, много пъти ние не разбираме техния начин на мислене.” (March, p. 42) Ние можем да кажем същото за японците.

Когато се изследва чуждото, трябва да се държи сметка за *културната релативност*. Схващането, че не е оправдано да се опитваме да дадем оценка на другите култури от гледна точка на западните стандарти и че всеки начин на живот може да се разбере най-добре чрез собствените си стандарти за смисъл и ценност, принадлежи на класика на културната антропология Франц Боас (Крейпо, с. 18) и се смята за принципно в изследването на други култури. Все пак измерването на чуждото с мерките на своето се налага от само себе си, когато се движим от една към друга култура. Който попадне в Япония сам за година с перспектива за повече, с намерение да разбере културата или нещо в нея, се залавя да учи езика, живее и събира в главата си парчетата от японския живот и се опитва да оцелява ментално във вихъра на един невероятен “Cross-cultural Experience”, нещо като сън наяве около границите на менталната форма, в която живееш у дома, в собствената си култура. Светът ти се

разпада и през бурята на менталната адаптация надникваш в друг свят. За целта е добре опитът да бъде чист, потопяването да бъде пълно, да не си обграден с микросреда от родната култура. Новото се излива като поток, в който трябва да плуваш – като всекичасен живот, с който трябва да се справиш, да използваш ресурсите и даже да се насладиш на новото си положение.

Тогава виждаш, изпитваш и разбираш много неща не само за другата култура, но и за своята.

Ние не забелязваме в своя живот онези нагласи, мисловни форми и начини на поведение, които са вкоренени и безвъпросни. Ако специално ни се изтъкнат, а това става в съотнасяне спрямо друга координатна система, обикновено се оказва, че тези качества са сравнителни, релативни. Примерно ние се преценяваме като колективисти, когато се сравняваме със западните, но излизаме индивидуалисти, когато се сравняваме с японците или с пакистанците. Така стои въпроса с реда. Ние се преценяваме като неорганизиранни и хаотични, но в сравнение с индийците безспорно сме организирани и у нас цари ред.

Ние негласно сме убедени, че *където има ред, там има разум, разсъдък, логика, закон, правило*. Българинът и в по-широк контекст западнякът, приемат Япония като синоним на висока цивилизованост, авангардни технологии, умни решения, и ред. И това се потвърждава пред очите на посетителя – урбанизираност, точност на транспорта, чистота, учтивост и организация. Спонтанно се налага убеждението, че японците са умни, рационални, логични и в техния живот цари законът.

И в един момент, когато навлизаме в японския живот, се сблъскваме с тяхната *неспособност да решават проблеми, объркването им пред новото, липсата на афинитет към аргументирането, спора и логиката и избягването на чужденците*. Налице е шок. Ние не можем да свържем нещата и постоянно намираме противоречия и се изненадваме. Можем да прочетем в много книжки за Япония за въпросните противоречия: японците традиционни, но модерни; нежни, но жестоки; били учтиви, но груби; емоционални, но студени; и т.н. Гледана със западни очи, Япония е кълбо от противоречия, изразени в заглавието на класическата книга на Рут Бенедикт: *Хризантема и меч*.

Тази хетерогенна и напрегната картина се дължи на *външната гледна точка*. Когато двойка противоположни понятия са еднакво валидни за нещо, значи те са неадекватни. Те идват от далечна и чужда култура, в която категориите, ценностите и нещата са други. Така ‘изкуство’ в Япония е по-близо до нашето ‘майсторство’, а съсичането на човек с меч далеч не винаги е жестокост, а може да бъде и чест. За да разберем привидните противоречия, трябва да навлезем навътре. За самите японци тези противоречия не съществуват. Те не биха се сетили да дефинират себе си с подобни категории. Ако ги питаш, не са нито учтиви, нито груби, нито традиционни нито новаторски настроени. Няма нито рационалност на технологията, нито ирационалност на живота. Днес самите японци често изтъкват ирационалността, но те я изтъкват в диалог със западните. Примерно идеолозите на японската уникалност и превъзходство (*нихонджирон*) изтъкват японската ‘мекота’ и ‘влажност’ срещу западната рационалност, която се оценява като ‘суха’ и ‘твърда’.

Японското ритуално мислене и поведение

Заселвайки се сред японците и неизбежно заживявайки с всекидневните нужди и грижи в магазина, пощата, банката и на работното място, а още повече събирайки се с тях след работа, откриваш с изумление, че японците са затворени, че не мислят рационално, а копират, че не ценят времето и закъсняват, че са безразлични към

различния че изпадат в смут и объркване всеки път, когато се срещат с нова ситуация. А гайджините само създават подобни ситуации.

Случай в банка.

Преди дълго пътуване през Китай отивам в кварталния клон на *Киото Банк* да закрия обикновена банкова сметка и да прехвърля остатъка в картова сметка, базирана в чужбина. Отначало чакам един час без внимание, въпреки че ме поканват да седна пред гишето (явно обедна почивка). Напомням за себе си:

- *Кон ничи ва!*

- *Хай.* Появява се усмихната познатата ми *Марико Хата-сан*, която единствена говори английски и поради това ме обслужва (с нея си обменяме уроци по японски и английски). Аз ѝ обяснявам отчасти на японски моята молба и ѝ казвам, че имам среща в два, така че не ми остава много време. Надеждата ми е, че тук вече съм правил превод. (предишният път наистина имах повече време и изчаках към три часа.) Но сега настъпва смущаващо объркване. Засуетяват се и задрънчават телефоните. От никакъв проблем работливите като пчели японци се паникьосват. Марико-сан поверително ми обяснява, че колегата, който извършил превода първия път, днес е болен и не е на работа. Предлага ми да дойда утре. Но аз утре пътувам. Японците не могат да ми обяснят, че не могат да извършат услугата – вече се досещам, че не искат пред мен да си загубят *као* ('лицето'), т.е. да се изложат поради явното неизпълнение на нещо дължимо ('*гири*'). В един момент идва лично шефът на клона и ми напомня, че имам среща в два. Аз го заклещвам, като казвам, че няма да отида на срещата, а държа да направя превода. Попълвам формуляр като чаршаф. Чакам. Тези хора не възприемат времето като нещо крайно и сякаш нямат нормален график за операциите, с изключение на конвейера. Може би затова на някои места работното им време няма фиксиран край, проточва се докато се свърши работата или до изтощение.) Накрая закриват сметката и ми изсипват остатъка от парите на подносче с мила усмивка и без обяснения.

И това не е, което исках – исках превод.

Отговорът е:

- We closed your account and it is impossible to transfer the money. (Закрихме ви сметката, както пожелахте, и сега не можем да преведем парите.)

Онемявам и едвам измънквам:

- But why? Why didn't you first transfer the money, and then close the account? (Но защо? Защо първо не направихте превода и тогава да закриете сметката?) За нашето привично мислене основното в случая е закриването на сметката и поради това парите от нея трябва да се преведат, а не обратното. Такава е съществената връзка. Но за тях връзката е операционна: *първо – второ*.

Отговорът е смайващ:

- But you said: *close and transfer*. (Но вие казахте: закриване и трансфер.)

Тук вече напразно си отварям устата няколко пъти, без да мога да измисля отговор.

Милата Марико още не е загубила ума и дума:

- Можеш да отидеш за превода до *Токио Мицубиши Банк*.

Удостоен съм с дежурната бяла хавлиена кърпичка за разочаровани клиенти и гайджини, която този път демонстративно отказвам. Отивам до офиса на Токио Мицубиши Банк и си казвам проблема. Срещата ми в два пропада. В огромната банка трудно ме разбират. Искам *обмяна и трансфер*. Служителката на гишето ме помолва да почакам и изчезва. Връща се след пет минути и казва, че пари не могат да се изпратят, но ако си открия сметка при тях, това ще стане възможно. Таксата за сметката е 5000 йениоколо 40 долара) и става за три дни. (Страхотно решение!)

Освен това *не може да се преведат заедно долари и йени и не могат*

автоматично да ги уеднаквят в долари. Първо трябва да обменя долларите си в йени и после (второ) – цялата сума от йени да се обърне в долари, за да се извърши позната операция. Тази услуга струва 10 % комисионна. Отказвам се и предприемам изтощителна обиколка из банките, но никъде не правят това, което явно не им влиза в списъка с операции. Накрая си прибирам парите и ги харча за пътуването през Азия.

Случаят е типичен. Японците от киотския клон на IBM не можаха да ми инсталират английския *Windows* на закупения от мен лаптоп с японски *Windows*. При друг случай в поща отказваха да изпратят пратка с мое лично облекло поради лош прочит на списък със забранени за внос стоки у нас. В малкия институт в рамките на Университета, където работех, въпреки наличието на цял университетски отдел информатици компютрите се поправяха, когато се мярваше швейцареца Урс Апп, изследовател на китайския чан-будизъм.

В тази страна хората масово и добросъвестно следват процедурата, наредбата, алгоритъма, протокола, което в традиционни термини значи *обрета, церемонията*. В думите и поведението на своите сънародници те търсят да открият формата и в нея разпознават точното належашо действие. Думите, фразите и стилът на общуване определят веднага за японца кой говори и за какво става дума. Не е нужна много нова информация. Затова те се смущават и объркват при вида на чужденец: той не знае и за съжаление не уважава формата, кара направо, съобщава своя проблем, както го вижда той, и се надява на решение. А това е нелоялна атака за японца и той се държи неконструктивно.

Нещата не стават, когато и доколкото е замесен западняк! Навярно японецът няма да тръгне да прави международен превод ей-така, той като опре до това, ще си спазва някаква специална и по-бавна процедура.

Западната рационалност и източният ред

За сравнение: Елементарна операция като международен банков превод може да се извърши от служителите в която и да е провинциална банка в България. (Случвало ми се е). А ние имаме отново истински банки едва от вчера. Тук въпросът е да ти разберат проблема, а не строгата последователност на думите в твоята молба и на някакви нелепи за нас последователности и процедури. Разбирайки проблема, ние търсим и намираме решение, даже да не сме го правили преди. Търсенето става въз основа на опита, въображението, правилата и мисленето. Рационалното мислене и следването на миналия опит синтезират ново действие. Ние не уважаваме правилото заради самото него, предписанието, задължителния ред на операциите, а предпочитаме да свършим работата с най-малко усилия, ако изобщо се налага да я свършим.

Това не е въпрос само на някаква случайна разлика в манталитета, а на най-дълбока традиция, която за нас е като закон на природата. За западните хора човек е *разумно и свободно същество и действа рационално, като формулира проблеми и намира решения, за които си носи отговорност*. Законите и наредбите се правят и изпълняват поради и доколкото решават проблемите. На Балканите нещата не са съвсем така – тук отговорността е по-малко и свободата някак си е повече. Тази европейско-североамериканска очевидност е формулирана във всички западни философии, независимо дали са емпиристички (островно-британски) или рационалистички (континентални). В тази философска традиция почти не са изразени средиземноморските и балканските нагласи, но те са интегрирани в западната култура. Нейният корен в моя формулировка е античният *Логос*, което е значело не просто дума или слово, а ред на нещата в света и в човешкия живот. Светът е подреден от универсални принципи, те са откривани от разума, а в езика те се изразяват в логическа форма. Аристотел създава от този възглед огромна философска система, в която почетно място се пада на формите и

законите на мисленето и на израза на мислите (логика).

Ние в България постоянно се критикуваме и оплакваме за безредието и неразумните решения, които се приемат. Сравняваме местната нерационалност със западната рационалност и отнасяме Япония към онези цивилизовани страни, в които въпросната рационалност е развита в най-висока степен. Но грешим. Японският ред е наистина по-висок и от западния в много отношения, но не благодарение на рационалното мислене, а поради следването на твърди предписания, процедури, форми на говорене и действие, които го изключват. *Мисленето в този план създава хаос, а немисленето създава ред.* Представете, си, че всеки започне да измисля начина на решаване на проблемите в администрацията, съда, в полицията и не дай си боже в армията. Би възникнал пълен хаос (както и става във висока степен у нас, където всеки разбира от всичко). Безспорно е така и в един съвременен завод с високотехнологична поточна линия и автоматизирано управление. А именно в такива места японците си правят колите и компютрите.

Опит за разбиране

Рационалното мислене и действие като решаване на проблеми с опит и творчество не е обща форма на човешките култури и качество на човешката природа, а само западна културна форма. Налице е място, в което хората действат перфектно и високо организирано, без да мислят рационално за това и даже толкова по-добре, колкото по-малко се налага да мислят. Редът не е следствие само и изключително на разума, както сме свикнали да мислим като за очевидност.

Редът е определеност. Редът, който служи на по-ефективното функциониране на обществото, е определеност на целесъобразните, икономични и жизнени форми: производителност на труда, стопанска политика, умни закони и правилници, висока дисциплина и организация, съвестност и хигиена.

Мисленето е преход от неопределеност към определеност. Когато мисленето реши проблема и ние продължим да мислим, се изправяме пред нова проблемна ситуация. Освен това, когато всеки индивид мисли независимо, той достига до разумни решения в своя перспектива и те са по правило различни от разумните решения на другите. Така рационалността, съчетана с индивидуалната свобода, създава повече хаос и по-малко ред. В това отношение една източна диктатура е по-добре подредена от една западна демокрация.

Философията може да разпознае в двете форми на ред, доминиращи в Япония и на Запад, две емблематични фигури: *Конфуций* и *Декарт*. Именно Конфуций е формулирал най-силно древната китайска държавническа нагласа към запазване на древните церемонии, обреди и отношения в обществото, които правят социалната структура свръхустойчива. Техният смисъл не винаги е ясен и известен, но техният ефект е очевиден: когато хората спазват древните порядки, има ред и сега, и за в бъдеще. Когато обаче те следват своето индивидуално мнение и го противопоставят на останалите и на властта, хаосът е налице. Същото се отнася и за човешките взаимоотношения. Формата на семейството, чиито корени са непроследими, уважението към възрастните и грижата за младите, е безспорна. Държавата е хармонична, когато в нея господства тази елементарна и ясна форма на семейството.

За този тип ред е протиповопоказно независимото мислене и свободното действие. Все пак в Китай, една без съмнение високо надарена нация, периоди на хаос и ред са се редували, както са съжителствали и свободата, и принудата. В Япония, една дъщерна на китайската култура, нещата стоят иначе. Тук авторитетът на китайските форми, веднъж приети, е неоспорим. Всичко идва от небето, а после идват природата, императорът, социалните класи отгоре надолу, семейството и накрая индивидът. Японците, майстори на копирането и майсторското изпълнение и адаптиране, са ценели високо формата във

всичко: редът на сътворяването, императорската институция, социалните класи и техните задължения и права, семейните отношения и човека. Отделният човек, дори и член на най-високата каста на самураите, е притежание на своя господар, той на по-големия господар, и в крайна сметка на Императора и небето.

За Западния човек според християнството светът е сътворен със слово, той е подреден в закони, а човек е индивидуален и безсмъртен. Свободата е заложена в акта на самото ни сътворяване и оттук идва отговорността и риска да грешим и да понасяме последиците. Нормите са абстрактни и общи, те не ни казват какво да правим във всяка ситуация, а ни оставят да решаваме свободно. Коренна форма на този ред в морала са еврейските божии заповеди в Мойсеевия канон.

Тук наричам условно реда, основан на рационално мислене и решаване на проблеми, Декартов, а реда, основан на неизменни обреди и церемонии, Конфуциански ред. В съвременна форма логосът е закон на природата, нравствен принцип (примерно не убивай), юридически закон, абстрактно правило. В човешкия живот това е формулировка на проблем и синтез на рационално решение действие). Спектърът на възможните и позволените решения е неопределено широк. Ясно е какво е забранено и всичко останало е правилно (разрешено).

Точно наопаки стоят нещата в конфуцианската философия. Ясно е какво е разрешеното (правилното) и всичко останало е забранено (неправилно).

Конфуций, Джуси и шогунатът Токугава

Авторитетът на Китай и ролята му в японската култура са неочевидни. От Китай в някаква степен е внесено и социалния ред, йерархията и семейния манталитет. Но както всичко внесено от Китай, и начинът на мислене, и социалния ред, претърпяват чисто японско адаптиране и промяна. От конфуцианската философия не се приема *жън* (човечността), а *ли* (обрета, ритуала).

Конфуций предписва сдържаност и внимание вместо експанзия и избор.

“2-18. Дзъджан се учи, за да стане чиновник.

Учителят каза:

- [За тази цел трябва] повече да слушаш, да бъдеш сдържан, когато възникне съмнение, да се изказваш внимателно за всичко останало – и тогава рядко ще те порицават. Трябва повече да наблюдаваш, обикаляй опасното, а в останалото бъди внимателен – и тогава рядко ще се разкайваш. Когато думите ти не предизвикват порицания, а делата ти – разкайвания, тогава можеш да станеш чиновник.”

Конфуций препоръчва послушание в семейството, а не индивидуална свобода.

4-18. Учителят каза:

- В отношенията си с баща си и майка си проявявай търпимост и учтивост. А ако видиш, че желанията ти не са им угодни, отново бъде почтителен – не тръгвай срещу волята им. И даже да се умориш от това – не смей да роптаеш.

Конфуций изисква строго спазване на социалния статус.

12-11....- Господарят трябва да бъде господар, поданикът – поданик, бащата – баща, а синът – син.”

В основата на социалния ред се полага тайнството на обрета. Тайството или неизвестността на източника, причината и смисъла на обрядите, е извор на авторитета им – те са неподвластни на никаква човешка преценка. те предвиждат само един начин на правилно действие. Ето как се определя категорията ли:

Ли – обред, ритуал, церемония, етикет, поклонение, вежливост добри маниери; система на съсловията и свързаните с нея ритуали и обреди в древнокитайското общество, културно поведение; чувство за уважение и признателност; приличие,

сдържаност. (Конфуций. *Лун Юй*)

Това определение на *ли* е съгъстено описание на японския етос до днес.

Иеясу Токугава идва на власт в началото на 17 век с твърдото намерение да въведе траен ред и мир в Япония след столетия на войни между клановете. Той е бил мъдър човек, както се вижда от неговото духовно завещание. “Животът е като дълго пътешествие с тежък товар. Нека вашите стъпки бъдат бавни и стабилни, за да не се препънете. Убедете се, че несъвършенството и безпокойството са естествен жребий за смъртните, и няма да има място за недоволство, нито за отчаяние. Когато амбициозни желания се породят в сърцето, призовете дните на бедствие, през които сте преминали. Въздържаността е коренът на спокойствието и увереността завинаги.” (*Иеясу Токугава*)

Именно тогава, в началните десетилетия на шогуната Токугава, изтласквайки шинтоизма и будизма, се издига неоконфуцианството във вида, развиван от Джу – шъ (*шушигаку*). Конфуцианството проникнало в Япония през 6ти век, а в 17ти станало официална идеология. В това качество то е пронизвало цялата образователна система и е определяло нормите на морала. Джусианството проповядвало нерушимост на съществуващия ред, неотклонно съблюдаване на йерархията, разделяне на хората на социални касти, на низши и висши. Формулата ‘*тайги мейбун*’ (велик морален дълг) разработена от китайските философи от сунската школа и получила по-нататъшна разработка в работите на Джуси, е възплъщавала в себе си идеи, които шогуните Токугава са се стремили да претворят на практика в политическия живот на страната. Бил издаден даже декрет: ‘За забраната на другите учения’ (*‘Кансей игаку-но кин’*), имащ за цел да разчисти пътя на разпространяване на джу-сианството, укрепващо създадения държавен строй... Така конфуцианството станало ортодоксална философия на феодалното общество. То е проповядвало: живеи съгласно своето социално положение, бъди покорен на своя господар. “Ако си благодарен, че си се родил в селска къща, ако няма какво да разсейва ума ти и си доволен на това което си, няма удоволствие, сравнимо с това... Болката е болка за Императора, а какво остава за четирите класи. Ако помниш това, няма разлика между болка и удоволствие.” (Minami. *Psychology of Japanese People*, 78)

В обучението се внушавал духа на зависимост и подчинение. Самураите имали право да убият по-низшестоящите селяни, занаятчии и търговци при неприлично държание или за пробване на оръжието. Пак през ерата Токугава дзенският учител Хакуин е казал: “Този наш свят е свят на понасяне и нищо не става както го желаем.”

Конфуций съвсем не е минало, особено за японското общество. Обредите и церемониите в съвременна форма откриваме в технологиите и обществото като *процедури* и *алгоритми*. Ето как едно високотехнологично общество спокойно може да е традиционно и специално конфуцианско. Контролът и организацията на живота в затвореното общество включва силно чувство за ред и сигурност. (March, 13) То се култивира цял живот.

Преди последната световна война Япония е тоталитарна държава. “Независимото действие е табу. Индивидът не взема важни решения без одобрението на семейния съвет, и неговият живот няма значение въвн от службата му на Държавата. Много по-широка от морето, което отделя Китай от Япония е пропастта между китайското наблягане върху правата и уважението към индивида и японската концепция за индивида като покорен член на групата. Даже Микадо, който е почитан като бог, не управлява като едноличен диктатор. Неговата власт е винаги изразена чрез съветниците, които го обкръжават, и той е в действителност средство на Върховния военен съвет.” (Steiner, *Behind the Japanese mask*, 105)

“Според Закона за запазване на мира от 1925 на полицията са дадени извънредни пълномощия да наказват драстично даже най-малката демонстрация на недоволство и брожение, които може би крият критика на съществуващия ред. Въведен и

инкриминиран е термина ‘опасна мисъл’, ‘*кикен шисо*’... (Steiner, 107) В Япония до окупацията действа и ‘полиция на мисълта’.

След Войната Япония е коренно преобразена, но си остава авторитарна. Тя е страна, в която хората приемат демокрацията като режим, а не като манталитет или отговорност. Училищният живот оформя манталитета. Учат се да поздравяват и да се поклоняват на учителите, приятелите, родителите, посетителите., да чистят училището всеки следобед, да учат правилата на училището и специално забраните, да пасват на групата, да са скромни, да слушат и да не питат учителя. Средното училище е доминирано отново от униформи и следване стриктно на *сейто мечо* (наръчник на ученика). ”Погрешните постъпки или нарушаването на правилата може да донесе леко шляпване през тила, грубо държане или ‘изтощително дежурство’ като метене на класните стаи, подреждане на всички ученически маси в една редица, чистене на дъските и прозорците. Има много записани случаи на ученици, особено в училищата за бойни изкуства, в частните академии за своенравни момчета и в обикновените правителствени училища, на бой до смърт за привиден неуспех в подчинението или съгласието с командите от шефовете и учителите. Сериозното лошо поведение е рядко поради суровостта на наказанията.” Така японците се подготвят да станат послушни. (March, *Reading the Japanese Mind* 90) Те стават тихи, с покерни лица, еднакви, без-егови в гигантската организационна машина. В училище се оформя работещ социален ред Това продължава цял живот и е особено усилено в първите месеци при постъпването във фирма. Изучават се наръчници по бизнес-етикет. От друга страна доста по-разпуснатите студенти във ВУЗ слушат, не задават въпроси, не изказват мнения, не предлагат идеи, освен ако са подтикнати.

Още една важна разлика между Запада и далечния изток: Дух и тяло не се противопоставят, а умствената енергия е пряко локализирана в тялото. В китайски оригинал ум (*син*) значи още корем. Канджата за ум (*шин*) се чете на японски *коро* и значи още *сърце*. “Японците смятат, че най-дълбоката форма на комуникация е тишината, безсловесния обмен на чисто чувство.” (Taylor, *Shadows of the Rising Sun: a critical view of the ‘Japanese miracle’*, 130) Имплицитното разбиране води до неразбиране с чужденците. Коремът, хара, е седалище на емоциите. Харагей – изкуства на корема: изкуство за изразяване на чувствата.

А според физиолога *Таданобу Цунода* японският мозък работи по различен начин от западния и за него е характерно доминирането на дясното полукълбо, което отговаря за емоциите, пространственото възприятие, интуицията, за сметка на подтиснатото ляво полукълбо (сферата на логиката и езика). Tsunoda, *The Japanese brain : uniqueness and universality*).

При тях след Окупацията твърдо държат че образованието трябва да е по западен образец. В същото време самият етос на образованието няма нищо общо със западната идея за университета. Ако ги питаш при тях няма една единствена истина, обаче реално, когато преподаваш и когато са искрени с теб, не се правят на прекалено модернизирани, казват, че има една истина и постижение на западната наука е истината. Те я възприемат точно така както преди 1000 г. са приемали някаква будистка истина или някаква шинтуистка истина. За тях науката не е реалния процес на образуване на избистряне на малки истини, за тях науката е последната дума на истината, точно както религиозната истина. И студентът, който е обучаван, това се подготвя от основно и средно образование, студентът не идва да си развива някакво собствено понятие за света, той идва да се научи, в буквалния смисъл да му се налее в главата знание.

И когато питаш студентите имат ли въпроси, те го възприемат странно. Най-учтиво е да нямаш въпроси - ако имаш, значи преподавателят нещо не е достатъчно

добър и ясен. Т.е. истината я има и това не е толкова проекция на западната рационалност, колкото проекция на тяхната собствена интелектуална история, в която има истина и неистина. Ако ти имаш мнение, значи ти не си достатъчно разбрал. Неразбирането се прикрива. Ако вече нямаш мнение, значи си разбрал и вече няма нужда да различаваш мнението на този, на X, Y, Z. И преподавателят не е човек, който заявява собственото си научно мнение, а човек, който носи истина. Т.е. преподавателят не изхожда от научния си опит, а изхожда от световни образци. Понякога е много смешно, напр. те казват: “В екзистенциалната философия истината се носи от Мартин Хайдегер, във философията на познанието истината се носи от позитивизма, и двете са съчетаеми, едното си е в едната област, другата си е в другата област. Във философията на религията ние си имаме наши истини, които идват от Китай. И няма никакви проблеми.

Рационалност и ред

Джаред Тейлър, след като пространно ни убеждава, че японците не уважават разума и не умеят да бъдат рационални, пише: “Това не значи че японците мислят лошо. Има логическа прецизност, с която те са построили най-производителните фабрики в света са направили влаковете да пристигат навреме. Когато целите са ясни и групата е в съгласие, японците процедурат с блестяща ефективност и безпощадна логика.” (Taylor 129)

Тук Тейлър греша. Пасажът показва колко трудно е да се проумее японската подреденост, която няма корен в логиката като ред на твърденията, а във *визията като ред на нещата*. Аз ще се съсредоточа върху този феномен на *ред без логика*.

И в старите времена, и сега, японците блестящо се справят с реда. Виждаме го и в храмовете, и в *ча-но-ю*, и на всяка крачка от работата на автоматите за кафе до компютрите. Това хвърля в смут западния изследовател. Ние сме свикнали, по примера на нашите учители като Декарт, да извеждаме всеки ред от дедуктивното мислене и неговите рационални решения: “необходимо е във всяка редица от неща, в която сме извели някои истини непосредствено от други истини, да видим кое е най-простото нещо.” (Правило VI. Декарт. *Правила за ръководство на ума*) Така се работи и в науката, и в рационалната държава.

Как тогава се съвместява твърдото следване на процедурата, характерно за Япония, с намирането на най-правилните решения, които, веднъж намарени, влизат в процедурата като правила? Изглежда, че японците фиксират веднъж намерените (често намерени във Япония) решения и ги формулират като процедури. Оттук нататък инструктираният чиновник или занаятчия, самурай или лихвар, ги следва и неговото усилие гарантира за перфектно и гарантирано справяне с предварително определените рутинни задачи. Това гарантира ред, стандарт и качество в рутинната дейност, но за сметка на това прави почти невъзможни правилните решения в нова ситуация, която изисква излизане от процедурата.

Тук, на Балканите, е налице обратната тенденция. Респектът към реда, възпътен в процедурите, да не говорим за обреди и церемонии, е нисък. Но способността за справяне с постоянно създаваните в неподредения ни свят нови проблеми, е висока. Ние постоянно пренаписваме правилата, не успяваме да ги фиксираме, и постоянно се сблъскваме и си създаваме нови проблеми, които решаваме творчески. Така ние сме находчиви, без да генерираме ред. Ние несъмнено сме част от западния културен поток и сме свободни и рационални. Но виждаме, че това съвсем не е достатъчно за реда. За него е нужно фиксиране на формите и безалтернативното им следване. Това пък изправя дисциплинираните хора от Запада, както от Изтока, пред затруднения всеки път, когато се сблъскат с нова ситуация. Западният човек е ограничил на практика издигнатата в култ свобода, като е построил добре функциониращо рационално общество.

Тази картина на живота на Запад и в Япония и Южна Корея ни кара нас, балканските хора, да гледаме с респект на реда и перфекционизма, и в този план не различаваме коренно различните мисловни нагласи на Запада и Изтока. Но когато навлезем в живота в тези общества, откриваме тези разлики, които ни се изпращат като *зашеметяващи трудности* в Япония.

В Страната на Изгряващото слънце по традиция няма рационалисти. Рационализмът се приема като нещо нехуманно и студено. (Сякаш е много хуманно и топло да те съсекат с чувство и като наказание за лоши обноси). Японският рационализъм е съвсем незначителен, тривиален и няма почти нищо общо със западния, основан на грамадни теории, дълбоки нагласи, многобройни форми и всестранно проникване. В Япония не се формулира и артикулира схемата *проблем – решение* и при вида на японската цивилизация това изглежда абсурдно, но се оказва истина: тази организираност и технологизация почиват именно върху липсата на 'проблеми', 'мнения и' 'свободни решения'. Тук нещата се виждат и се правят върху видяното. Недостигащото се вижда, то се търси и намира. Няма нужда от разсъждения.

Но с *виждане и напасване* се правят и големи грешки. Когато се види едно успешно решение, се пропускат другите. А едно успешно за момента и в контекста решение съвсем не е оптималното за дълъг период от време. Когато не са обмислени с оглед на по-общи потвърдени истини, решенията не са най-добрите с оглед бъдещето. В един момент те започват да пречат, вместо да помагат. Потвърждения:

1. Канджите. Те изглеждат универсална знакова система, защото са независими от думите и така могат да се използват в различни езици. Но не се вижда по-доброто решение а именно, че има знаци на отделните звуци, които дават на практика неограничен брой съчетания. С времето канджите създават проблеми, като за начало се налага въвеждането на сричковите азбуки хирагана и катакана за 'дописване' в съгласие с граматиката и лексиката на японския. Невероятно тромавата и сложна смесица от китайски канджи и японски азбуки днес прави японския най-труден език и допълнително изолира японците.

2. Вековното затваряне (забрана за корабостроенето, на влизането на чужденци и на пътуването на японци в чужбина) на Япония. Затварянето е съвсем естествено в един момент, когато чужденците нахлуват като заразяващо чуждо тяло. Те носят религия, чужда на манталитета на японците, страшни оръжия, опасност от колонизиране, а отгоре на всичко и сифилис. За два и половина века японците изостават от Запада с цели епохи. Това е наваксано по-късно, но затварянето като манталитет не може да се преодолее и днес, особено в умовете на японците и в японското общество.

3. Конфуцианският (*семпай-кохай*) мениджмънт по време на 'японското чудо'. Благодарение на невиданата солидарност, дисциплина и труд в огромните конфуциански фирми-семейства Япония за тридесет години стига до втора позиция в света. Но вече двадесет години икономиката не може да се съвземе от хаоса на изкуствените ограничения, стимули и надуване на т.нар. 'bubble economy' (балонна икономика).

Вероятно и за западната рационалност могат да се изброят красноречиви примери за погрешност.

Умността (smartness) се уважава в бойната стратегия, макар че в индивидуалния бой не се препоръчва мислене. Врага се гледа и се схваща неговото състояние. Известни са тактическите замисли и битки на големите им пълководци като самия Иеясу Токугава. В *Записките на самурая (Хагакуре)* се казва: "Остави противника да каже много и му намери слабото място. Там го критикувай." Но в крайна сметка се разчита на свръхсилите: "Даже желанието на мравката стига Небето. Чудо може да се направи чрез духа." Този спиритуализъм е в основата на камикадзе-тактиката (самото име идва от

невероятната спасителна намеса на тайфуните на два пъти през 13 век, когато Япония е нападната от Кублай хан - 1268 и 1274) Колкото става по-лошо, толкова по-лесно се изоставя рационалността.

Копирането, което включва правенето на минимум приспособления (което японците наричат *кодаши ни суру*), е културно типичен подход към решаване на задачи, което чужденците, каквато и връзка да имат с японци, трябва да разберат... “Все още в японското общество няма място за дебат или аргумент, които се разглеждат като заплаха за хармоничното състояние, които зависят на всяко ниво от респекта към властта.” (March, 37) Дежурните фрази между хората пазят хармоничното състояние (*ya*). “За разлика от много западни общества в Япония креативния само-израз в разговор не е нито одобрявано, нито добре дошло. То даже не е социално ‘безопасно’, тъй като неочаквани изрази могат да бъдат погрешно разбрани, изглеждащи неучтиви, или иронични или даже отчайващи. С изобилие от стандартни фрази в някои ситуации всичко, което е казано, е стандартизирано.” (March, 37 – 38)

Етика на ситуацията вместо етика на принципите

Можем да се досетим как са реагирали японските самураи на една от очевидните за нас божии заповеди на Мойсеевите скрижали: “*Не убивай!*”

Категории на познанието и морала, които за нас са общочовешки, в Япония са различни. Европейската убеденост в това, че истините на морала и познанието са вродени (Декарт, Лайбниц) се разсипва, когато разберем, че ‘истина – лъжа’ и ‘добро – зло’ имат съвсем различен смисъл в Япония и в целия Далечен Изток: доброто и злото са по-близки до нашите ‘правилно’ и ‘неправилно’ или ‘прилично’ и ‘неприлично’, а вместо ‘отговорност’ и ‘вина’ е по-добре да се използват ‘задължение’ и ‘срам’. “Като цяло, *нихонджинрон* (идеология за уникалността и превъзходството на японците) допуска, че те не вярват в универсални ценности и са ‘не логични’.” (Wolfereen, *The Enigma of Japanese Power*, 264) Съвсем в съгласие с липсата на респект към артикулираните абстрактни принципи на истината и познанието, в Японския ум общо взето липсват и абстрактните етически максими. Затова те често ни изненадват и ни се струват непоследователни, безпринципни и лицемерни. Възмутени сме от техните лъжи и извъртания. Примерно не казват не, а казват да. Когато имат превид отказ, примерно казват че е малко трудно (*чотто мудзукаши*). Не идват на срещи, не пишат писма след раздяла, не прехвърлят доброто държане от една ситуация на друга, то си остава за онази ситуация.

Не обичат да обясняват какво мислят и правят. Не умеят да изказват сложни чувства и състояния. Обясненията им целят добро отношение. “Неясното японско мислене трябва да се отнесе към японското наблягане на невербалното общуване... Много японци не се доверяват на красноречието и чистата логика... Във всички области на всекидневния живот японците се съпротивляват на всяко позоваване на студения разум, който игнорира човешките отношения. Много японци не вярват на речта и логиката, защото те не правят истински отчет на чувствата.” (Taylor 125)

‘Сухо и мокро’, а също ‘твърдо и меко’ са символи на емоционално и рационално. Западняците са според *Нихонджинрон* сухи и твърди, а японците – меки и влажни. Това между другото противоречи на опита на западнаците. Ние често намираме японците за безчувствени и студени. Във всеки случай не са култивирани в ‘любов към ближния’, много не им достига в толерантността и не уважават личния принос.

Те не ползват инструкции във вид на основания и теории. Имат си разбира се, писани закони, макар и късно насложени върху обичайното им право, и договори. Законите в традиционното японско общество са не абстрактни и не изразяват права (не

ограничават забраненото), а да посочват *дължимото* (как трябва да се прави). Японците пишат и договори. Но не разчитайте, че те отбелязват ясни и подробни клаузи, както и че спазват устни договорености. Договорите като елемент на социалния ред не са принципи, а са ситуационни. Те сочат какво трябва да се прави, а не какви са правата според принципи.

Този манталитет е запазен в бизнеса по време на ‘японското чудо’. Президент на компания насърчава своите агенти с думите: “Бъдете дяволи! Бъдете диви животни! Отивайте и се бийте!”, а не ги направлява със стратегия, базирана върху анализ. Всички проблеми падат пред масивната енергия и мотивация. (March 44)

Когато става въпрос за нещо на което много държат, японците отстраняват логиката. Те започват с обяснение на историята и на смисловия фон. И накрая намекуват или изказват мисълта (намерението си). Това важи и за китайците. “Разликата между двата диалога е, разбира се, че французинът иска да започне със заключението, докато японецът иска да започне с контекста, поради предположението, че заключението не може да бъде истински разбрано, докато не е ясен контекстът.” (March, 50)

“Японците вярват, че най-безопасният начин да оцелеят и да просперират в тяхното общество, както и в международен план, е да правят ‘минимални приспособления’ за неутрализиране или превъзможване на критицизма и да се адаптират към съществуващата ситуация с най-малък риск. (Блейкър). *Мичико Накахара*: “Във всекидневие си японците не искат да срещат проблеми или трудности, така че те се опитват да се оправят с минимум промени. Начинът, по който те пристъпват към проблемите е нещо като сърфиране – те не се опитват да вървят направо във вятъра, а напредват бавно, като преминават от една страна на друга. Японската култура прави хората страхливи от вземане на страна, когато някой е нападнат. Така те си играят с проблемите, подхващайки ги непряко.” (March, 51)

Разбира се, това наблягане на хармонията и интуицията пред проблематичността и разсъдъка далеч е само тенденция, а не абсолютно правило. В Япония има рационални решения и действия, включително измамите на Якуза, или пък епизоди в бизнеса със западни представители като следния (разказан от Огнян Дойнов, бивш министър на промишлеността от времето на Тодор Живков):

През 60-те години държавната фирма ‘Балканкаримпекс’ създава в Япония фирмата ‘Балист’ за пласиране и ремонт на български мотокари в Япония. Нейни директори са Огнян Донов и г-н Судо. В един момент от ‘Балканкар’ си искат обратно парите.

Господин Судо прочете телекса и дойде сияещ при мен. Каза:

- Дойнов сан, дайте да им върнем капитала.

- Как така ще им връщаме капитала? (отвърща възмутено Дойнов. Нали фирмата си е на ‘Балканкаримпекс’).

- Много просто, вземаме назаем от ‘Балист’ К.К. 30 – 40 000 долара, връщаме им парите с официално уведомление, че вносеният от тях капитал е напълно върнат и изплатен, след това ставаме собственици на фирмата с вас 50 на 50, закриваме я и си разделяме парите.

Тогаво фирмата имаше близо един милион долара..

... Като всеки млад идеалист по онова време, без и да подозирам какво бъдеще ме очаква, отказах.” (Дойнов 44)

Мъдрост и рационалност

Въпросът ‘Защо?’ няма същата значимост за японците, каквато има за нас. Те изглежда никога не се питат: ‘Защо съм тук? Защо съществувам?’... Един професор веднъж ми каза: ‘Вие западниците се грижете по тези проблеми вместо нас. Ние сме

твърде заети да правим фотоапарати и мотоциклети.’ В Япония няма философия в западния смисъл. Смисъл, моралност и съществуване не са реални теми за японците. Дебатът по тези теми е затворен, и всеки опит да се отвори, ще бъде абстрактен, ирелевантен и *рикуцупои*. (Taylor 129) И в това има много истина, поне на повърхността.

Историята на японското мислене сякаш подкрепя такова мнение. В народните вярвания даосизъм, конфуцианство и будизъм се смесват и наслагат в невероятна сплав и се оцветяват в емоцията и енигмата на шинтоистката митология. Вкоренава се невероятно дълбоко убеждението за *предопределеността на човешкия живот* и неговата *незначителност*. Разумът може да се справи с ограничените хоризонти на действието, но и там нещата се нареждат от сили извън наш контрол. (Те в западната рационалистична представа са *случайности* и *хаос*). “Относителната съдба може да дойде по силата на причините и следствията, т.е., добра причина носи добро следствие, а лоша причина – лошо следствие. Обратно, абсолютната съдба може да донесе лош резултат от добра причина и лоша причина за добър резултат.’ (*Ебара Коята*)” (Цитирано по Минами, 107) В боя жертвите са неизвестни.

Според Джаред Тейлър: “Нагласа и интуиция е може би основата на онова, което може би е японския най-голям принос към човешкия дух и интелект: Дзен Будизмът. Просветленето не може да бъде научено; то може само да бъде изпитано. Дзен майсторите не дават истински Дзен уроци. Като майстор грънчар, те създават среда, където техните ученици трябва да научат това за себе си.” (Taylor 133) (Тук трябва да коригирам: Дзен-майсторите дават именно Дзен-уроци, т.е. не теоратични обяснения за празнотата (макар и такива да не липсват съвсем), а практически уроци-демонстрации на Дзен-възприятие и поведение.)

Вече половин век Западът е респектиран от източната мъдрост. Интересът към будизма и специално Дзен е огромен. Във взетия от Китай будизъм на Чан не се разчита на дискурсивното постигане на истината, а на постигането ѝ в опита на просветлението. Тук повече отколкото във всяка друга източна традиция се отхвърля Егото като фундамент на индивидуалния живот. Това е и в пълно съгласие с подтискането на индивидуалността най-вече в столетията на Токугава.

На фона на това суеверие блестят прозренията на Дзен-учители като Хакуин, Доген, Дайто Кокуши (Мусо Сосеки). За него се разказва коан, който илюстрира добре съотношението между инсайта и обяснението.

Будистките учени в Япония, които познавали сутрите на Хинаяна и Махаяна предизвикали диспут с Дзен-учителите. Напред излязъл учен с въпроса:

- Какво е всъщност е Дзен, та претендира за свои особени тълкувания извън свещените?

Отговорил учителят Кокуши:

- Дзен е шестостранен воденичен камък, който се върти в Пустотата.

Задалият въпроса не намерил какво да каже. Тогава напред се изстъпил друг будистки учен и поставил на пода ковчеже.

- Какво е това ковчеже? – попитал Кокуши.

- Това е ковчеже, в което е затворена цялата вселена.

Тогава Кокуши замахнал с тоягата си и с един удар разбил сандъчето на трески.

- Ами сега, какво ще правим, като вселената е разрушена? – попитал той.

В този диспут има две ситуации. В първата ученият не намира отговор на загадката на Дзен-майстора, а във втората Дзен-майсторът намира отговор на ‘загадката’ на учения-будист. Майстор Кокуши не само побеждава в диспута, това би било неадекватно за дзен-учител. Той ‘тласка’ ученията към излизане извън черупката на метафизиката и понятийните построения за света, с които е била пълна и будистката философия (дхармите и пустотата), с която са били заети будистките учени. Онези

дхарми и онази пустота не са природата, която е сочел Шакиямуни, иначе той щеше да посочи подобен възглед като верен. А той изрично не споделя възгледи и изрично отхвърля както битието, така и небитието, така и тяхното единство, което наблюдаваме в будистките учения преди Махаяна.

Западът гъмжи от метафизически построения, от теории за света. Нещо повече, ние сме изнесли философията и в самата Япония, където тя се приема с респект и известно подозрение – японците не обичат и не могат да философстват (и тук си има изключения). Но е факт: *В Японските университети няма катедри по Логика.*

Оставайки пленени от метафизическото построение, ние се задоволяваме с дуалността на празно и пълно, на битие и небитие, и така затваряме Вселената в кутия. Но вселената на будизма не е това. Тя е жива ментална празнота, от която светът възниква и чезне както се раждаме и умираме. Според Робърт Марч: “Японският начин на мислене е световно дистантен от нашия. Те поставят чувствата преди логиката и имат уникален ‘копие’ модел за анализ на проблема и решението, който е чужд на западните начини на мислене. Те могат да бъдат и податливи на внушение, и лековерни до висока степен, но и силно оригинални мислители, когато работят в малки пространства.” (March, 41)

В един пасаж, типичен за това, което японците казват за себе си, един специалист по гръцка философия пише: ‘Японците не изследват строго новите теории и не им достига интелектуална задълбоченост, от която бликват нови истини.’ Японският президент на ‘Артър Литъл корпорация’ в Япония казва: ‘Японците са изначално неспособни да абсорбират методологията на аналитичното, научното разсъждение.’ (Taylor 128)

А защо иначе не могат? Моето обяснение е, че в своите блестящи подредби и организация те не използват логика, а напасване, съгласуване, хармонизиране. Тук може и без логика. Това е пак част от ‘правилния начин’ и правилното не значи логично или постигнато с разсъждение.

Заклучение

Всяко крос-културно изследване става възможно, защото *ние успяваме да разберем другата култура и даже чуждата*. А това значи, че ние хората от всички култури и времена, разполагаме с една и съща конституция на ума, както и на тялото. Казано по-просто, хората са едни и същи в крайна сметка.

Само на пръв поглед е изненадващо, че рационалността не значи необходимо ред и организираност, а ирационалността не значи хаос.

Японският ред и висока степен на организация не почиват върху абстрактни норми, а върху конкретни форми (как *трябва* да се прави, а не какво може и не може да се прави). В живота на японците прониква Конфуцианството, но само церемонията и йерархията, без човечността като абстрактен принцип (*жън*).

Изглежда, че в работата на ума, в *рационалното процедуране*, има едно решаващо ниво, където не можем да различим *рационалното мислене* от *виждането на решението*, което често се нарича интуиция. И на Запад интуицията или инсайтът (догадката, прозрението) се признава като решаващ момент в творчеството. Създателите на първите автомобили в Германия и Западна Европа като цяло са били повечето неспециалисти, които нямали нищо общо с инженерните науки. Те не са извели устройството на автомобила от физичните закони, а са го видели във въображението си и в упоритите опити. Инженерите са намирали най-съвършените решения от гледна точка на сигурността, икономията и ефективната работа на възлите и често това е изисквало строги изчисления и брилянтна логика. Но новите стъпки никога не могат да се изведат логически от наличното знание. Занаятчиите като се почне от онези, които са направили

първите лъкове до онези, които правят скоростната кутия, не се различават съществено: те търсят във въображението си една пространствена подредба на функционални части с оглед функции, подредени във времето. И тук мислене и въображение се сливат неразлично, както логика и интуиция.

Дали пред лицето на смъртта ние, западните хора, чрез рационалното мислене и отговорното решение имаме по-силно оръжие? Дали сме по-мъдри? Надали. Мъдростта е несъстоятелна като максима или разсъждение. От абстрактни положения за живота не следват начини на живот, постъпки и стратегия. Например от положението: “**Животът е кратък**”, следват с еднаква сила (мъдрост) максимите: ‘Живей за момента’, и ‘Живей с оглед бъдещето’; ‘Живей мъдро и Не му мисли’, ‘Живей пестеливо’ и ‘Харчи си парите’, ‘Живей скромно’ и ‘Задоволявай желанията си’, ‘Бъди добър’ и ‘Всичко е позволено’ и т.н. От оценката, че животът няма смисъл, следват същите максими, както от оценката, че той има смисъл. Няма логическа необходимост на извеждането на тези максими от основните положения за живота. Няма опит, който да потвърди или отрече подобни максими.

Просто няма място за проумяване и правилно живеене на живота като цяло. Това е същото като: Светът е неизвестен. Не знаем защо е такъв. Спекулативните основания за живот и смърт са фалшиви.

Така и на най-долбоко ниво не откриваме някакво превъзходство на разума и културно превъзходство на Запада.

Библиография

Декарт, Р., 1978. *Правила за ръководство на ума*. В: Декарт. *Избрани философски произведения*. С: Наука и изкуство.

Конфуций, 2002. *Лун Юй*. София: Мириам

Крейпо, Ричли, 2000. *Културна антропология*. София: Лик

Busch, Noel, 1972. *A Concise History of Japan*. London: Cassell.

Dale, Peter, 1988. *The Myth of Japanese uniqueness*. London; New York: Routledge

De Mente, Boye, 1967. *The Tourist and the Real Japan: how to avoid pitfalls and get out of your trip*. Tokyo: C. E. Tuttle

Hiroshi Minami, 1971. *Psychology of the Japanese People*. Tokyo, Univ. of Tokyo Press

Lebra, Takie Sugiyama, 1976. *Japanese Patterns of Behavior*. Honolulu: Univ. of Hawaii Press

Lindholm, Paul, 1978. *Shadows from the Rising Sun*. Quezon City: New Day Publishers

March, Robert, 1996. *Reading the Japanese Mind*. Tokyo: Kodansha International Ltd

Mikes, George, 1970. *The Land of the Rising Yen: Japan*. London: Andre Deutch

Seward, Jack, 1971. *More about the Japanese*. Tokyo: Lotus Press

Shelly, Rex, 1993. *Culture Shock! Japan*. Portland, Oregon: Times Editions, Pte LTD

Steiner, Jesse, 1943. *Behind the Japanese Mask*. New York: The MackMillian Company

Tadanobu, Tsunoda, 1985. *The Japanese brain : uniqueness and universality*. Tokyo : Taishukan

Taylor, Jared, 1983. *Shadows of the Rising Sun: a critical view of the "Japanese miracle"*. New York: Morrow

Van Wolferen, Karel, 1989. *The Enigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation*. London: MacMillan

Zimmerman, Mark, A., 1985. *Dealing with the Japanese*. London, Sidney: University Paperbacks

